

Fərəh Cabbar qızı Cəlil
Bakı Slavyan Universiteti
Calil.farah72@mail.ru

KİTABİ-DƏDƏ QORQUD DASTANINDA OĞUZ-QIPCAQ MÜNASİBƏTLƏRİ VƏ QARA DONLU KAFİRLƏR FAKTORU: İMAQOLOGİYA KONTEKSTİNDƏ

Açar sözlər: imaqologiya, komparativistika, dastan, stereotip, hakimiyyət

Oghuz Kipchak relations and black-robed infidels in the book Dede Korkut epos **Summary**

The article is devoted to imagery, one of the fields of modern comparative studies. The research is based on the epos "Kitabi-Dada Gorgud". The prototype of historical figures is determined in the saga. Against the background of these historical figures and events that took place within the historical time, the issues of "one's own" and others are clarified. The historical roots of the conflicts between the Oghuzs and the event of their expression in the saga are clarified with the images of the enemy, such as "Kipchak Malik", "Shoklu Malik", "Black-robed infidels", "Black Takur".

Key words: *imagery, comparative studies, saga, stereotype, power*

Giriş

İmaqologiya bu gün müasir komparativistikanın bir sahəsi kimi bu yöndə aparılan tədqiqat obyektlərinin əsasını təşkil edir. İmaqologiya (ingilis dilində hərfi mənada obraz) humanitar elmin bir sahəsi kimi milli təfəkkürdə "özünün", "özgə" etnosların, ölkələrin, mədəniyyətlərin sabit stereotip obrazlarının öyrənilməsi predmetidir. İmaqologiya elm sahələri arasında əlaqələrə dayanaraq (dil, etnoqrafiya, folklor, ədəbiyyat, mədəniyyətşünaslıq, incəsənət və s.) mövcud mənbələri araşdırmaqla ümumi bir paradqma kimi bu və ya digər mədəniyyətdə öz əksini tapmış "başqa", "özgə", "yad" məvhumuna aydınlıq gətirir.

İmaqologiyanın nəzəri prinsipləri İncəsənət sahəsində bu tip stereotiplər daha adekvat təzahürdə ortaya çıxır və buna bədii imaloqologiya deyilir (Алексеевна, 2017: s.7). İmaqologiya kəliməsi ilk olaraq XX əsrin 20-ci illərində sosiologiya ilə bağlı termin olaraq ortaya çıxsada, filologiya elmi bu elm sahəsini tezliklə mənimsədi. İlk dövrlərdə Fransada daha sonra isə Avropanın müxtəlif ölkələrində o cümlədən Amerikada bu sahə ilə bağlı geniş araşdırmalar aparılmağa başladı. Rusiyada bu sahədə ilk iş 1975-ci ildə A.B.Davidsonun "Uzaq ölkənin obrazı (Afrika haqqında)" əsərində öz əksini tapdı (Бойцов, 2010: s. 5).

Ədəbiyyatla bağlı elm sahələrində bədii imaqologiya ədəbiyyatşünaslıq imaqologiyası (komparativistika sahəsi) kimi dəyərləndirilir, digər xalqların şifahi yaradıcılığında obrazların interpretasiyasının təhlili ilə məşğul olur. Folklor imaqologiyası mətn olaraq şifahi yaradıcılığı və onun müxtəlif janrlarının öyrənilməsi ilə məşğul olur. "Özgə" obrazı (onun milli mentaliteti, xarakteri, dəyərlər sistemi, dünyagörüşü, davranış növü və s.) bu və ya digər etnosun *etnostereotipi* baxımdan qavranılır. İmaqologiya milli qavramında subyektin ziddiyyətliliyi və bənzərliyinə münasibətdə məsələyə mentalitetin dünyanı dərkə kontekstindən yanaşmaqdadır. Bədii imaqologiya müasir tədqiqatlarda geniş humanitar və mədəniyyətşünaslıq kontekstlərində araşdırılır. Metod olaraq belə araşdırmalarda əsasən müqayisəli-tarixi metodlardan istifadə olunur və yuxarıda da qeyd olunduğu kimi "özgəsi", "yad", "başqa" (başqa ölkə, başqa millət və s.) nəzərdə tutulur. "Yad" haqqında təsəvvür imaqologiya anlayışında etnostereotip olaraq qəbul edilir və burada əsasən bir xalqın digər xalqa münasibəti nəzərdə tutulur. Etnik stereotip isə daha çox hər hansı bir etnik qrupun sabit obrazı kimi qavranılır.

Etnostereotiplər milli bilikləri və həmin xalqın nümayəndələrinin emosional dəyərləndirici xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir. (talkoviy slavar) Xalqlarası münasibətlər zəminində formalaşan belə stereotiplər donmuş sxem yaxud da məntiqi qavrayış deyil, tam əksinə formasına görə emosional obrazlılıq baxımdan canlı bədii obrazlılıqdır və bu obrazlar şəxsi xarakterli daha dəqiq desək fərdi xüsusiyyətli deyil. (Алексеевна, 2017: s.11).

S.Stepanov "fərqli formalarda bütün mədəniyyətlərə nüfuz edən və hər hansı bir kollektiv kütlənin, populyar, milli dünyagörüşünün əsas anlayışlarından biri olaraq qarşıdurma pozisiyasını əsas götürüdü. (Степанов, 1997: s.4). Tarixən hər bir konkret cəmiyyətdə "yad"a, "özgə"yə münasibət həmin cəmiyyətin dünyagörüşü ilə əlaqəli idi, bu səbəbdən "özümün və özgə" qarşıdurması hər dövrdə fərqli məzmunə sahib olmuşdur. «Özü-özgəsi» konsepti arxetip anlayışında obrazların ilkin sxemi kimi ortaya çıxır (Бойцов, 2010: s.8). Şüursuzluq və apriori fəaliyyətinin formalaşdırdığı istiqamətlər və məktəblər-bütün dünya

mədəniyyətinə nüfuz edən və bəzən daxili antinomiya ilə təchiz olunmuş "(itirilmiş cənnət – tapılmış cənnət)" çoxyönlü bir quruluş kimi təxəyyül fəaliyyətini formalaşdırmaq fərdi əsərlərin elementar obrazlarında və ümumilikdə bütün ədəbiyyata ortaya çıxır (Алексеевна, 2017: s.17). Arxetib xüsusiyyətlərinə malik "özgə" obrazı görünür "başqa" milliyətdən olan real insanlar kimi orijinal mənbələrdən götürülmüş, lakin nəsillərə miras qalan konseptual mücərrədlikdən çıxış etməkdədir (Алексеевна, 2017: s.17).

İmaqologiya mentalıq prizmasından çıxış edərək, bir fərdin yaxud da kollektivin obrazlı düşüncəsini, mənəvi dəyərlərini özündə ehtiva edir.

Milli mentalitet anlayışı millilik anlayışına çox yaxındır. Xaraktercə hər ikisi də tarixən formalaşmış millətin içtimai şüurunun, mədəniyyətini, davranış elementlərini, kollektiv özünüdərkə ehtiva edir.

Fərdin yaxud etnik qrupun özündən fərqli digər fərdə və ya etnik qrupa münasibəsi dil vasitəsi ilə ifadə olunur. Bunun üçün həmin etnik qrupa məxsus olan əsas elementlər qabardır. Məsələn, "Kitabi-Dədə Qorquddə Qara donlu kafirlər" ifadəsi bunun ifadəsidir. Bu ifadələr sabit xarakterli olur və birmənalı şəkildə qəbul edilir. Struktural kontekstdən məsələyə baxsaq bu zaman, kafirlərin dünyası xalqın tarixi-psixoloji əhvalı və onun mentaliteti ilə bağlıdır.

Məhz bir xalqın digər xalqın xarakteri haqqında formalaşan stereotip təsəvvürləri kimi davranış biçimi, mentaliteti haqqında qəliblənmiş fikirlər imaqologiyanın əsas predmetini təşkil edir. İmaqologiya gənc və fəal şəkildə inkişaf edən bir elm sahəsidir. 1980-ci illərdən Almaniyada, Fransada, Hollandiyada bu sahə ilə bağlı geniş tədqiqat mərkəzləri yaradıldı. Çağdaş dövrümüzdə bir millətin digər xalq tərəfindən qəbul edilməsi məsələləri bütün dünyada elmi araşdırmaların predmetinə çevrilmiş və geniş humanitar baxımdan nəzərdən keçirilməkdədir. İmaqologiyayı folklor mətnlərinə tətbiq etməklə yanaşı mif mətnlərinə də şamil etmək mümkündür. Bu fikrə aydınlıq gətirmək üçün bəzi folklor nümunələrinə nəzər salmaq vacib şərtləndir.

Hakimiyyət və obraz: Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi müasir komporotivistikada bədii imaqologiya və ədəbiyyatşünaslıq imaqologiyası terminləri mövcuddur. Bədii imaqologiya dedikdə milli etnostereotip düşüncənin ədəbiyyatın obrazlı dili ilə ifadəsi nəzərdə tutulur. Ədəbiyyatşünaslıq imaqologiyası termininə isə bu obrazların interpretasiyası və obrazların təhlili daxildir. İmaqologiyada yalnız "Özgə" obrazları deyil, "Özgə" hakimiyyətlər də tədqiqat obyektinə çevirir. Təbii ki, "Özgə" obrazı eyni zamanda "Özgə" hakimiyyətlə də bağlıdır. Bu məkan dövlətçilik və dövlətçiliyə qədərki dövrlə bağlı ola bilər. Əsasən dövlət quruculuğuna qədər olan xalqlar arasındakı münasibət "yanımda" yaxud "ayrılıqda" "potestar" termini ilə ifadə olunur. (Бойцов, 2010: s. 7). Boysova görə isə potestar ifadəsi həm dövlət quruculuğuna qədərki dövrlərdə, həm də ondan sonrakı dövrlərdə hakimiyyətlər arasındakı və eyni zamanda xalqlar arasındakı "yanışı" və "başqa" ifadəsi kimi istifadə oluna bilər.

Dastan yaradıcılığı hər bir millətin əsasən dövlət quruculuq dövründə ortaya çıxdığı üçün burada bir çox tarixi şəxsiyyətlərin prototipi kimi meydana çıxan obrazlarla qarşılaşmaq mümkündür. Xoyslərin "Alman eposu və Nibelunqlar nəğməsi" adlı əsərində müəllif məhz tarixi şəxsiyyətlərin dastandakı prototiplərinə aydınlıq gətirir. Bu əsərdə Ditrix obrazının tarixi şəxsiyyət Teodrixin, Etselin Atillanın prototipi kimi ortaya çıxmasının şahidi olur və s. Bu qanunauyğunluq demək olar bütün xalqların dastan yaradıcılığında müşahidə etmək mümkündür.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında da belə tarixi prototiplərlə qarşılaşırıq və bu obrazlar "Özünün" və "özgəsi" qarşıdurmasında ortaya çıxır. "Özünün" anlayışı dastanda oğuzlarla bağlı keçsə də "özgəsi" anlayışı "qara donlu kafirlər", "Qıpçaq Məlik", "Şöklü Məlik" obrazları ilə bağlıdır. Bu obrazların dastan a düşməsi bir təsadüf idimi yoxsa bu adlar arxasında tarixi gerçəklikmi yatırır? Buna aydınlıq gətirmək üçün XI-XIII əsr Azərbaycan ərazisində və çevrəsində mövcud olan siyasi hadisələrə nəzər salaq.

Tarixdən məlum olduğu kimi, XII əsrdə Səlcukların tənəzzülə uğraması I Məlikşahın hakimiyyətə gəlməsinə səbəb olur. Ərazilərini genişləndirmək və dövlətini möhkəmləndirmək səbəbi ilə Məlikşah 3 dəfə Gürcüstana səfər edərək Gürcü kralına Böyük Səlcuq Dövlətinin hakimiyyətini qəbul etdirdi (Багранов, 2016: <http://vzglyad.az/news/74450/news.html>).

Burda Səlcuq türklərinin başçısı Məlikşahın dastanda adı keçən Gürcüstan və gürcü təkürü Qara Təkürə əlaqəsi bu və ya digər şəkildə öz əksini tapmışdır. Həmin dövr Türk-Gürcü əlaqələri ilə daha bir maraqlı məlumat Rusiyanın 2016-cı ildə nəşr olunmuş "Müasir elm: nəzəriyyə və təcrübənin aktual problemləri" jurnalının "Humanitar elmlər" seriyasında Eduard Vartanovun "Erməni-qıpçaqların Eçmiəddinxanı tərcih və onların məcburi deitnizsiyası" məqaləsi yayımlanır. Uzun illər ermənilərlə bağlı tədqiqat aparan müəllif Polşa, Ukrayna, krım və Don ermənilərinin etnik mənsubiyyətinin hay deyil türk etnosuna malik olduğunu sübut etməyə çalışır.

Onun fikrincə bu subetnosa daxil olan toplumun doğma dili erməni “hay” deyil məhz qıpçaq qrupuna daxil olan türk dillərindəndir.

Müəllif eyni zamanda qeyd edir ki, XII-XIII əsrlərdə Cənubi Qafqazda monofizmi qəbul edən qıpçaqlar yaşayırdı. Belə ki, hazırkı Ermənistanın Şirak əyalətində bu günə qədər qorunub saxlanmış Xpçaxavank adlı məbədin hərfi mənada adı “Qıpçaq mədədi” dir. Vartanov məntiqi şəkildə əsaslandıraraq sübut edir ki, “qriqoryan” məzhəbindən olan ermənilər ani qıpçaqlarından törəmişlər və Qızıl Orda dönəmində şimala doğru yayılmışlar.

Eyni zamanda müəllif qeyd edir ki, türk-qıpçaqları Qafqazın cənubuna gürcü çarı David Aqmaşenebeli yerləşdirmişdir. Bu hadisə Oğuz türklərinin (səlcukların) Gürcüstanı fəthindən sonra baş vermiş və Gürcü şəhəri Tiflisə eləcə də Ani şəhərinə qıpçaqların yerləşdirilməsi bu şəhərin gürcü-türk şəhərinə çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Həmin dövrdə Tanrıçılıq dini baxışlarına sahib olan qıpçaqlar bu əraziyə yerləşdikdən sonra xristianlıq dininin provoslavla yanaşı monofizit təriqətinə də sitayiş etməyə başlamışlar. Cənubi Qafqaz ərazisinə yerləşdirilən qıpçaqlar müsəlman oğuz türkləri ilə qarşılaşırlar. Bu həmin dövr idi ki, həli erməniləşmə prosesinə başlanılmamışdı.

Beləliklə qıpçaqların bir hissəsi xristianlığı qəbul etdikdən sonra gürcüləşir, digər qismi isə müsəlmanlığı qəbul edərək müasir azərbaycanlı- Borçalı ələsinə çevrilir Nəhayət monofeist məzhəbli xristianlığı qəbul edən qıpçaqların bir qismi Cənubi Qafqaza yerləşmədən öncə hazırkı Ermənistanda pozisiya qazanmış oldular (Багрянков, 2016: <http://vzglyad.az/news/74450/news.html>).

Əsərdə bəhsi keçən oğuzlarla bağlı isə qeyd etməliyik ki, Səlcuk imperiyasının çöküşündən sonra Azərbaycanın güneyində qurulan hülakülər (1256-cı ildə Çingiz xanın nəvəsi Hülakü xan (1256-1265) özünün Hülakülər dövlətini (1258-1357) (https://az.wikipedia.org/wiki/Elxanilər_dövləti). Qurdu. Elxanilər dövləti (Hülakülər) yenidən gücləndi. Qazan xan özü islam dinini qəbul edərək Mahmud adını götürdü. Bu addım nəticəsində o yerli feodal və müsəlman ruhaniləri ilə münasibətləri möhkəmlədə bilmiş, onların dəstəyini qazanmışdır (https://az.wikipedia.org/wiki/Elxanilər_dövləti).

Bu tarixi faktlara nəzər saldıgımız da bir daha aydın olur ki, dstanda öz əksini tapmış Qazan xan obrazı Hülakü xanı tarixi şəxsiyyət Qazan xanın prototipidir. Bu səbəbdən də Qazan xan və bütünlükdə oğuz eli “özünün” “Qara donlu kafirlər”, Qıpçaq Məlik, Şöklü məlik, Qara Təkür isə “özgəsi” obrazı olaraq ortaya çıxır. Onlar arasında baş verən qarşıdurmalar bu səbəbdəndir. Daha dəqiq desək Şöklü Məliyin, Qıpçaq Məliyin qara donlu kafirlə yanaşı “özgəsi” tituluna sahib olması məhz həmin dövrdə qıpaq-gürcü, qıpçaq-erməni paralelindən ortaya çıxmaqdadır.

Öncə qeyd etməliyik ki, Oğuz türklərinin semiotik etnostereotip işarələr sistemində “*özününkü*” və “*özgəsi*” anlayışını təyin edən və “yadı” doğmadan ayıran söz vahidi kimi “yağı” ifadəsindən istifadə olunurdu. Yağı sözü isə “Kitabi -Dədə Qorqud dastanı”nda belə izah olunurdu: “Qazan bəğ oğlu Uruz bəgin tutsak olduğu boyı boyı bəyan edər, xaniç hey!” “Oğlan aydır: “Yağı” deyü, nəyə deyirlər?”. Qazan aydır: “Oğul anuncun yağı deyirlər ki, biz anlara yetsəvüz, öldürəriz. Anlar bizə yetsə öldürər”, -dedi” (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: s.70) Yağı obrazının sinonimi kimi isə dastanda Şöklü Məlik: Mərə kafər, Qara donlu kafirlər, kafər, təkür ifadələri işlədilməkdədir.

Nəticə Apardığımız təhlillərdən belə nəticəyə gəlirik ki, folklor yaradıcılığında öz əksini tapmış imaqologiya anlayışı yalnız tarixi hadisələrin etnostereotik obrazlar şəklində folklor mətnlərdə ortaya çıxır “Kitabi - Dədə Qorqud” da Qara donlu kafirlər, Qıpçaq Məlik, Qara Təkür və s. Kafir qızı, kimi obrazlar tarixi şəxsiyyətlərin “özgə” prototipi kimi ortaya çıxır.

Ədəbiyyat

1. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, Yazıçı, 1988, 265 s.
2. Алексеевна С.А. Компаративистический анализ русской и немецкоязычной культур в России XVIII-XIX веков. Выпускная квалификационная работа по направлению: философия основная образовательная программа: бакалавриат Санкт-Петербург. 2017 109 s.
3. Бойцов М. Что такое потестарная имагология?// Власть и образ. Очерки потестарной имагологии. Санкт-Петербург, Алетея, 2010. С. 5- 38.
4. Большакова А.Ю. Архетип в теоретической мысли XX в. //Теоретико-литературные итоги XX в. Т.2. М.: Наука,2003. С.288.
5. Большакова А.Ю. Архетип - концепт - культура// Вопросы философии. М., 2010. №7. С.47-57.
6. Виноградова Л.Н. Народная демонология и мифо-ритуальная традиция славян. М., 2000. Виноградова Л. Н
7. Новый энциклопедический словарь. М.: Большая Российская энциклопедия; Рипол Классик, 2001. С.713.

8. Толковый словарь обществоведческих терминов. Н.Е.Яценко. С.-П.; Лань, 1999. С.148.)
9. Егорова Л.П. Литературоведческие аспекты имагологии (инновации и традиция)// Изв. Южного федер. унив-та. Филол. науки. №1-2.2007. С.31.
10. Ощепков А.Р. Имагология //Знание. Понимание. Умение. 2010. №1. С.251.
11. Поляков О.Ю. Принципы культурной имагологии Даниеля –Анри –Пажо//Филология и культура. Philology and culture. 2013. №2 (32)
12. Песнь о Нибелунгах. Серия литературных памятников. Санкт Петербург, Наука, 2004, 339, с.
13. В.Б.Земсков. М.: Новый хронограф, 2011. С.3.
14. Земсков В.Б. Теоретические аспекты: о рецепции и репрезентации «другой» культуры // На переломе: Образ России прошлой и современной в культуре, литературе Европы и Америки (конец XX - начало XXI в.). Отв. ред. Садохин А.П., Грушевицкая Т.Г. Этнология. М.: Изд. центр «Академия»; Высшая школа, 2000. С.149.
15. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. М.: Языки русской культуры, 1997. С.472.
16. К.-Г. Юнг. Об архетипах коллективного бессознательного // Архетип и символ. IV1.: Ренессанс, 1991. С.97-99.
17. Хализев В.Е. Сознание и самосознание персонажа. Психологизм//Теория литературы. М.: Высшая школа, 2002. С.215.
18. Хойслер. А. Германский героический эпос и сказание о Нибелунгах.

İnternet qaynaqları

19. Как тюрки-кыпчаки из грузинского города Ани стали «армянами» <http://vzglyad.az/news/74450/news.html>
20. <https://www.chukfamily.ru/gabbe/sborniki-sostavlennyye-tamaroj-gabbe/byl-i-nebyl/skazka-bylina-pro-ilyu-muromca>
21. https://az.wikibooks.org/wiki/H%C3%BCl%C3%BCd%C3%B6vl%C9%99ti/H%C3%BCl%C3%BCl%C9%99r_d%C3%B6vl%C9%99tinin_yaranmas%C4%B1,_y%C3%BCr%C3%BCC%C5%9Fl%C9%99ri
22. https://az.wikipedia.org/wiki/Elxanil%C9%99r_d%C3%B6vl%C9%99ti

Rəyçi: dos. F.Musayeva

Göndərilib: 23.12.2020

Qəbul edilib: 24.12.2020